

TÜRK DİLİNDE MECAZ-I MÜRSEL

Özer Şenödeyici*

ÖZET

Sözcükler, mantıksal yollarla ilk anlamları dışında anlamlar kazanabilirler. Mürsel mecaz, sözcüklerin gerçek anlamları dışında kazanmış oldukları yeni anlamlardan bir kısmını kapsar. Bu anlam olayında gerçek anlam ile yeni anlam arasında benzerlik dışında çeşitli ilgiler bulunur. Günlük dilde ve edebi eserlerde sözü kısaltmak ya da daha etkili hâle getirmek için mürsel mecaz kullanılır. Belagat kitaplarında ele alınan ve henüz tasnife dâhil edilmemiş örnekleri ile bu anlam olayı, Türk dilinin zengin kaynaklarından biridir.

Anahtar Kelimeler

mecaz-ı mürsel, belagat, edebi sanatlar, kinaye, istiare

METONOMY IN TURKISH LANGUAGE

ABSTRACT

Words can get meanings except from their first meanings with logical ways. Metonymy (mecaz-ı mürsel) contains a portion of new meanings that words get except from their real meanings. In this meaning event, there are various connetcions except from similarity between real meaning and new meaning. In dailiy speaking and literary works metonymy is used to shorten speech or make it more effective. This meaning event with samples that is taken up in retoric books and other samples that is not added to classification is one of the rich sources of Turkish language.

Key Words

metonymy (mecaz-ı mürsel) , retoric, literary arts, hint, metaphor

Konumuzu oluşturan “mecaz-ı mürsel”¹ bahsi, Türkçede Arap belagat kurallarından hareketle tasnif edilmiş bir anlam olayıdır. Bu, Türkçedeki mürsel mecazların Arap dilinden etkilendiği, alındığı gibi bir anlama gelmez. Ancak Türkçeye has bazı kullanımların gözden kaçmış olabileceğine işaret eder. Türk dili, bir kelimenin hakiki anlamı dışında kazanmış olduğu farklı anlamlar açısından oldukça zengindir. Öyle ki ediplerin orijinal bir mecaza yer vermek için dilin imkânlarını zorlamaları icap eder. Çünkü mecazlar adına Türk dilinde başvurulacak en büyük kaynak olan halk dilinde, günlük konuşma içinde ve deyimlerde mecazlı söyleyişler alabildiğine çoktur. Kimi zaman günlük dilde konuşulanların mecaz olup olmadığını anlayabilmek için üzerinde düşünmek gerekir.

* Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Araştırma Görevlisi.

¹ Türkçede “mecaz-ı mürsel” karşılığı olarak “ad aktarması” ve “düz değişmece” gibi terkipler de kullanılmaktadır. Çalışmamıza kaynaklık eden eserlerde “mecaz-ı mürsel” olarak ele alındığından biz de yazımızda bu terkihi ve bunun mürsel mecaz şeklindeki Türkçe terkip biçimini kullandık. Ayrıca kelimelerin gerçek anlamları dışında kazandıkları bütün anlamları karşılayan “mecaz” sözcüğü de mutlak manada “mecaz-ı mürsel”i karşılayabilir. Örneğin, Tahir Olgun “Tâhirî’l-Mevlevî” adlı eserinde mecaz-ı mürseli, “mecaz” başlığı altında vermiştir. (1973: 96)

Bir dilde bulunan mürsel mecazların hangi anlam ilişkileri ile kuruldukları mantıki yollarla tespit edilebilse de bunların ne zaman oluşturuldukları tam olarak kestirilemez. Dil ve ona vücut veren birimler olarak kelimeler, canlı varlıklardır. Kelimler ömürlerini tamamlayarak tarih sahnesinden çekilebilirler, yerlerini bir başka kelimeye bırakabilirler, ses değişmesine uğrayarak hayatlarını devam ettirebilirler yahut yaşayabilmek için günün ihtiyaçlarını karşılayacak anlamlar kazanarak anlam kaymasına uğrayabilirler. Kimi zaman mecaz, gerçek anlamı unutturacak biçimde kalıplaşabilir ve o andan itibaren gerçek anlam kazanmış bir kelime olarak yaşamaya devam edebilir. Örneğin eski Türkçede “dönmek” anlamını taşıyan “yanmak” kelimesi “bir şeyin yanarken bir başka şeye dönüşmesi” mantığından hareketle “ateş almak, ateş ile tutuşmak, ateşlenmek” anlamlarını kazanmıştır. Zaman içinde asıl manası unutulmuş ve diğer anlam tek başına o fiile gerçek anlam olmuştur. Günümüzde kimse “yanmak” kelimesinden “dönmek” anlamını çıkarmaz. Lâkin “dönmek” manası bu kökten türeyen kelimelerde varlığını sürdürür (“Yanıt” kelimesi, sorulan bir sorunun cevabının sorana geri döneceğinden hareketle “dönmek” anlamı taşıyan “yanmak” kökünden türetilmiştir.) Bu örnek, dildeki mecazların, gerçek anlamları ne kadar etkilediğine işaret eder. Kimi zaman sözcüklerin yeni bir anlam kazanmasında etkili olan alakayı tespit etmek zor olabilir. Örneğin, “yapmak” kelimesi de eski Türkçede “örtmek” anlamını taşıyan günümüzde “herhangi bir işi kılmak” anlamını kazanmıştır. Ancak “yapışmak” eylemi kelimenin “örtmek” anlamından türemiş işteş bir fiildir ve “iki şeyin birbiri üstüne örtülmesi” anlamını taşır. Fakat bu anlamlandırmanın mantığı, üzerinde hayli düşünülmesini gerektirir. Dilde her sözcüğün mecaz anlam kazanma kabiliyeti mevcuttur. Bu nedenle hiçbir kelime sonsuza kadar aynı manayı ifade etmesi temennisi ve gayesi ile anlamlandırılmaz.

Türkçede mecazlar, benzerlik ilgisi mihenk alınarak tasnif edilmiştir. Benzerlik ilgisi dolayısıyla sözcüklerin yeni anlam kazanmaları “istiare”(eğretileme) başlığı altında değerlendirilirken, benzerlik dışında bir ilgi dolayısıyla kazanılan yeni anlamlar ise mecaz-ı mürsel olarak nitelenmiştir. Mürsel mecaz anlamın ortaya çıkmasında birçok anlam ilişkisi tespit edilmiştir. Ancak bunlar, canlı bir varlık olan dilde o ana kadar tespit edilebilen ilişkilerden ibarettir. Üzerinde durulduğu takdirde mecaz ilgilerine yeni başlıklar eklemek mümkündür. Örneğin, kaynaklarda yer almayan, ancak örneklerini görebildiğimiz bir “ses” ilgisinden bahsedebiliriz. Günlük dilde ve edebi eserlerde bir objeyi ya da eylemi, çıkarmış olduğu ses ile isimlendirmemiz bu türden bir mecaz oluşturabilir. Mesela, bir anne çocuğuna köpekleri kastederek; “havhavlara gördün mü?” dediğinde hayvanın çıkardığı ses ile onu isimlendirmiş olur. Diğer hayvanlar da bu tür kullanımlarda çıkarmış oldukları seslerle isimlendirilebilirler. Reklâm filmlerinde “hüpletmek” kelimesinin “bir sıvının içilmesi” esnasında çıkan sesteki hareketle “içmek” anlamını taşıyarak kullanıldığına tanık olunabilir. Divan şiirinde de benzeri tasarrufların olması bu ilginin yaygınlığına işaret eder:

Sîne gülzâr-ı muhabbet nâle bülbüldür bana
Vakt-i dâg-efrûzî-i dil mevsim-i güldür bana

(Sine sevgi bahçesi, inleme bülbüldür bana, gönlün dağ yarasının tutuşma vakti gül mevsimidir bana.)

Nâilî’ye ait yukarıdaki şiirde “bülbül” kelimesinin, “bülbüle ait ses” anlamında kullanıldığı aşikârdır. Enverî Divanı’nda da benzer bir örnek vardır:

Şevkünle ehl-i şevk yine hây u hûdadur
Sohbetde sâki var ise destüñ sebûdadur

(Senin şevkinle şevk ehli yine hay hû’dadır, sohbette şarap sunan varsa senin elin de şarap testisindedir.)

Beyitte, “şevk ehli yine hây ve hûdadır” denilerek şevk ehlinin içinde bulunduğu coşkun durum dile getirilmektedir. “Hay hu” eğlenceden çıkan gürültüye işaret edebileceği gibi tasavvufta zikre de delalet edebilir. Her iki durumda da bir durumdan çıkan sesle o durum anlatılmak istenmiştir yargısına varılabilir.

Mürsel Mecazı Oluşturan Anlam İlgileri ve Bunların Tasnifi

Mecaz-ı Mürsel mi Mecaz-ı Mürsel Sanatı mı?

Mecazların konuşma diline mal edilmesi sebebiyle onun, bir sanat tezahürü olarak eserlerde ne şekilde yer alabileceği, hangi durumlarda edebi bir olgu, hangi durumlarda alelade bir kullanım olduğuna kanaat getirmek zorlaşmaktadır. Elbette hiçbir edebi sanatın nereden başlayarak “sanat” olarak kabul edilmesi gerektiği konusunda elimizde belirli normlar yoktur. Ancak edebi eserlerde halkın söyleyişinde kullanılan gelen, bu yüzden de mecazlığı unutulmuş kullanımlar, birer sanat olarak değerlendirilmemektedir.²

Mürsel mecazın nereden itibaren sanat telakki edilmesi gerektiği bahsi çeşitli eserlerde genelde belirli örneklerle anlatılmış, bu örnekler dışında kalanlar hakkında bir genellemeye gidilmemiştir. Sözgelimi Ali Nihat Tarlan “Edebi Sanatlara Dair Bir Kalem Tecrübesi” (1932) adlı yapıtında iki mecaz-ı mürsel örneğinden birini “hakiki mecaz-ı mürsel” olarak yorumlarken, diğerini halka mal olmuş bir kullanım olduğu için musanna bulmaz.³

Kimi kaynaklar “halk söyleşi” veya “halka mal olma” ölçütünü esas alarak mürsel mecazın edebi bir yaratı seviyesine ulaştığı noktayı tayine çalışmıştır.⁴ Fakat sanatın kendisi gibi, hakkında yapılan değerlendirmeler de kişisel olduğundan, araştırmacılar çeşitli yorumlarla ve sınırlı örneklerle duruma açıklık kazandırmaya çalışmışlardır. Halk, kimi zaman mecazi söyleşin en güzel örneklerini büyük bir tevazu ile ortaya koyar. “Ölüm” hakkında aşağıdaki mecazi söyleyişleri yakalamış bir milletlin dilinde, söz konusu ayırımı yapmak oldukça zordur: Allah’ın rahmetine kavuşmak, aramızdan ayrılmak, can vermek, çınarın altına gitmek, acele gelmek, gözlerini yummak, iki eli yanına gelmek, namazı kılınmak, öbür dünyaya gitmek, rahmet-i Rahman’a kavuşmak, son nefesini vermek, son uykusuna yatmak, sonsuzluğa intikal etmek, uyuyup uyanmamak, vadesi tamam olmak... Ayrıca halk söyleyişinde yer alan kimi mecazların, bir edebi eserden mülhem olabileceğinin de göz ardı edilmemesi gerektiğini eklemek gerekir. Çünkü halk, kendi düşüncesini yansıtan güzellikleri derhal söyleyişine dâhil eder. Herhangi bir edebi sanat, “harcıâlem” olduğu gerekçesiyle sanatlardan azlolunamaz. Mürsel mecaz, özgünlüğü yakaladığında, bir başka söz sanatının anlaşılması için deşifre

² İsmail Habib Sevük bu hususta şunları söyler: “Mecazlar dilin bünyesine o kadar karışırlar, o kadar ki o çeşit mecazların mecaz olduğunu bile fark etmeyiz. “Güneş doğdu” dediğimiz zaman “tan yerini kızıl kanları içinden altın saçlı bir mahlûk” doğduğu şeklinde bir hayal yaptığımızın hiç farkında değilizdir. “Ümidim kırıldı” veya “büütün ümidim söndü” dediğimiz zaman da ümidi bir fidana veya bir mum ışığına benzettiğimiz aklımıza gelmez. Bunlara “yıpranmış mecazlar” diyebiliriz. Onlar kullanıla kullanıla mecazlıklarını kaybederek doğrudan lisanın malı olurlar.” (Sevük 1943: 345) Burada mecaz ile kastedilen anlam olayı istiare olmakla birlikte, aynı durumu mürsel mecaz da genelleylebiliriz.

³ Ali Nihad Tarlan’ın mezkûr eserinde verdiği ilk örnek şudur:

“Uyandır çeşm-i cânı hâb-ı gafletden seher-hîz ol
Çemen bülbülleriyle subh-dem zikir eyle Mevlâyı

Burada “çemen” kelimesi, ağaç, çiçek, havuz ve dereyi ihtiva eden bir manzaranın esasını, en canlı en göze çarpan cihetini temsil eder. Ancak bu isimlendirme halk tarafından yapıldığı için, bu örnekte “mecaz-ı örfi” vardır. “Aynı kelime belki bir başka mevkide kullanılsaydı mükemmel bir mecaz-ı mürsel olabilirdi.” İkinci örnek ise şudur: “Yollar birbiri ardınca gelen yaşmak kalabalığından köpükler içinde kalmış bir seyl-i hurûşânı andırmaya başladı. Yaşmaklı kadınlar kalabalığı yerine yaşmak kalabalığı diyor. Çünkü şairin birden gözüne çarpan, onu mütehasıs ve seyl-i hurûşân teşbihin yapmaya sevk eden yaşmaktır. İşte bu, hakiki bir mecaz-ı mürseldir.” (Tarlan 1932: 11-12)

⁴ Mecazları, halk dilinde yaygınlık kazanıp kazanmadığına göre sanat tayin eden kaynaklardan bir başkası şöyle bir açıklama yapar: “Bu tür halkın her tabakasının kullandığı mecazları, mecaz-ı mürselden ayırmak ve HALK MECAZI deyimini kullanmak doğru olur kanaatindeyiz. Çünkü sanat o kadar basit bir şey değildir. Sanat eseri çeşitli ruh karışmalarının üstün bir sanat gücüyle ifadesi sonuca meydana gelir.” (Kocakaplan 2002: 104)

edilmesinin zorunluluğu olduğu durumlarda metinle bütünleşir ve etki gücünü artırır. Kimi durumlarda ise mecazlar sözü kısaltmak gayesine hizmet eder. Bunların kullanılmasında bir edebi sanat kaygısı yoktur. Mesela bir öğrenci kar yağarken, “Gökten tatil yağıyor.” dediğinde kar -neden- tatili – sonuç- ifade ederken sanat kaygısı gütmaz. Bu durumdaki bir kullanım edebi eserin bünyesinde de sanata hizmet etmez. Örneğin Mehmet Akif’in, “Evet oğlum, Hoca sevmezdi, bilirdim sarayı” derkenki mürsel mecazı (saray kelimesi ile yöneticileri kastetmesi) bir sanat değeri taşımaz.

Edebi sanat için elimizde bir ölçütün bulunmaması, mürsel mecazın hangi noktadan itibaren orijinal bir kullanım kabul edileceği konusunda şahsi bir yargıda bulunulmasını gerekli kılmaktadır. Bir anlam olayının edebi sanat düzeyine yükselebilmesi için bir başka edebi sanata yol vermesi ya da bir başka edebi sanat tarafından desteklenmesi gerektiği söylenebilir. Bu karmaşık yapı anlaşılacak düzeyde iç içe girmiş sanatları barındırıyorsa, metnin anlaşılması onların deşifre edilmesiyle gerçekleşir. Her sözcüğün ve her sözcük grubunun özenle seçildiği, bulunduğu yerde bir maksadı ifade ederek bütünü ayrılmaz bir parçasını oluşturduğu şiirlerde; bahsettiğimiz karmaşık yapının deşifresi, sanata giden yolun kılavuzu olarak karşımıza çıkar.

Mürsel mecazlar için ise durum çok daha karışıktır. Bir ucu argoya, bir ucu deyimlere ve bir ucu da edebi orijinaliteye uzanan bir anlam olayının dizginlenebilmesi ve sanat değerinin tayin edilmesi zordur. Yaşayan bir varlık olan dilde, bu anlam olaylarının tespiti bile uzun bir zaman alır ve yorucu bir çalışmayı beraberinde getirir. Bir dildeki her kelime tek başına, kendisinin ortaya çıkmasına vesile olan kavram ya da objenin karşılığı olarak kullanılır. Ancak her kelime, cümle içinde gerçek anlamı dışında bir anlam da kazanabilir. Cümle içinde kazanılan bu anlam yaygınlaşırsa bir süre sonra o sözcüğün ortaya çıkış sebebi unutulur. “Abayı yakmak” sözcük grubu “sevmek, âşık olmak” anlamlarına gelir. Ancak söz konusu terkinin bu anlamı kazanmasına sebep olan alakayı tespit oldukça etmemiz güçtür.

Mecazların Dildeki ve Belagatteki Yeri

Her dilin bünyesinde, o dile mal olmuş mecazlı ifadeler olabileceği gibi farklı dillerde müştereklik arz eden mecaz örneklerinin de bulunabileceğini unutmamak gerekir. Bizde “mecaz-ı mürsel” terimiyle karşılanan anlam olayının Eski Yunancada “metonümia” kelimesiyle karşılandığı (Fransızca: métonymie, İngilizce: metonymy) bilinmektedir. Birçok dilde, “bir bardak içmek” ya da “bir tabak yemek”, “bardak ya da tabağın içindekileri içmek ya da yemek” için kullanılır. (Aksan, 1997:69) Sözcüklere mecazi anlam yüklemesi, karşılaşılan bir durumu ifade edebilecek en çarpıcı ve heyecan uyandırıcı söyleyişi yakalamak ya da sözü uzatmamak gayesine hizmet eder. “*İnsan duygu ve düşünceleri ölçüye gelmeyecek kadar; çeşitlilik, zenginlik arz etmektedir. Buna karşılık hangi dilde olursa olsun, kelimeler, sayıca, sınırlıdır. Bu yüzden bir sözü, kendi mevzuu dışında kullanma zarureti doğmuştur.*” (Bilgegil 1989: 127) Bu konuda M. Ali Ağakay da “Türkçe’de Mecazlar Sözlüğü” (1949: III) adlı eserinin önsözünde konuyla ilgili yerinde tespitlerde bulunulmuştur:

“Kafamızdaki kavramların her birini tek ve ayrı bir kelime ile anlatmak gerekliliği olsaydı dilin ifade imkânları pek dar kalırdı. Çünkü böyle tek anlamlı kelimelerden meydana gelen bir söz hazinesi, ne kadar zengin olursa olsun, bütün kavramları, hele bunların büüründüğü sonu gelmez değişik kılıkları karşılayacak, onları bütün özellikleriyle eksiksiz bir şekilde anlatabilecek kadar engin olamaz.

Dil, bu kısırlıktan kurtulmak için söz sanatına başvurarak bir yandan tek kelimelere, türlü ilgilerle yakıştırılan, mecaz dediğimiz yeni anlamlar yüklem suretiyle deyi araçlarını çoğaltmış, öte yandan da birkaç kelimeyi bir araya getirip birleşik deyimler yaratmak yoluyla nice karmaşık kavramları anlatma çaresini bulmuştur.”

Kelimeler, yalnızca bir kavramı veya objeyi karşılamak üzere yaratılırlar. Hiçbir kelime yaratıldığı anda iki anlamı haiz değildir. Ancak dil mantığı, her kavramı, durumu ve olayı karşılamak için farklı bir kelime türetmeyi gerektirmez. Bu sebeple, aynı kelime, çeşitli ilgilerden dolayı kendi anlam dairesinin dışında farklı bir şeyleri ifade etme kabiliyeti kazanır. Bu anlam ilgisi, benzerlik gibi

müşterek özelliklere dayandırılarak oluşturulabileceği gibi, benzerliğin dışında bazı anlam ilgilerinden hareketle de kurulabilir. Bu durumda da mürsel mecazlar doğar.

“Lügatte ‘geçilip gidilen yer’ demek olan mecaz, beyan tabirlerindedir.”(Olgun 1973: 96) Belagat kitapları; kelimeleri, cümle içinde kazanılan anlamlara istinaden bir takım gruplar altında değerlendirmişlerdir ve kemale ermiş sözün hangi yollardan elde edilebileceğini tespit ve tayine çalışmışlardır. Onlara göre sözün, bilhassa edebi kıymet biçilecek eserlerde, yerinde, zamanında ve manası açık olarak akıcı bir dille söylenmesi gerekir. Bu özelliklere sahip söz, kemale ermiş demektir. Zaten belagat, “ulaşmak, bir şeyin son noktasına erişmek, olgunlaşmaktır.” (Saraç 2001: 33) Söz, onu söyleyenin ve ona muhatap olanın durumuna uygun düşecek şekilde açık ve akıcı olarak manayı ifade edebilmelidir. Sözün açık ve akıcı olması ise; kulağa ulaşan şekillenmiş sesin, zihinde -ifade ettiği anlam doğrultusunda- derhal şekillenebilmesidir.

Belagat kitapları her ne kadar sözü, bütün cihetleriyle ele alıp ona kullanıldığı yere göre değer biçse de bu kuralları şekillendiren ve çoğu zaman yön veren temel kıstas: “zevk-i selim”dir. Bu hassa, sözün kıymetini tayin eder. Zevk-i selimin kitabı yoktur; devrin belagatte başarılı (beliğ) kimselerinin beğenilerini ifade eder. Ayrıca zevk-i selim sahibi olmanın çalışmakla, tahsil görmekle ilgisi olduğu gibi, vehbi -Allah vergisi- bir yönü de bulunmaktadır. Yani belagatin, kitabî yönü ağır basmakla beraber devrin popüleritesine ve ediplerin beğenisine dayanan öznel bir yönü daha vardır.

Belagat ilmi üç kısma ayrılır: meani, beyan ve bedi. Mecazlar, bu kısımlardan beyana taalluk eder. “Beyan: lafzın manaya delaletinde vuzuha kavuşabilmek için gerekli melekeyi kazandıran ve bununla ilgili kaidelerin bütününe içine alan bir ilimdir.” (Bilgegil 1989: 25) Söz ve anlam arasındaki ilişkilerin açıklık derecesi beyanın konularındandır. Söz, insanda “anlam” kazanır. Söylenenler, ona muhatap olanın zihninde şekillenir. Söz ile anlam arasındaki ilişki belagat kitaplarında “delalet” olarak isimlendirilir. Bir başka deyişle sözün zihinde ifade etmesi gereken anlamı kazanması süreci delalettir. Var olan her şey bir başka şey ile ilgilidir. Delalet, insan zihninin var olandan hareketle her sonucun bir sebebinin ve her sebebin bir sonucunun olduğunun farkında olması ile ilgilidir. Ateş olmayan yerde duman tütmeyeceğini bilen insan “of” diyen bir kimsenin canının sıkıldığını da kolayca anlayabilir. Çünkü dumanın varlığı ateşe, “of” sesinin tekellümü can sıkıntısına delalet eder.

Mecaz-ı Mürselin Tanımı ve Özellikleri

Mürsel mecazın tanımı konusunda belagat kitapları mutabıktırlar. Çünkü onu, gerçek anlamdan ayıracak ölçütler mevcuttur. Birkaç belagat kitabında bulunan mecaz tanımı zikredilirse, bunların birbirleriyle aynı şeyleri söyledikleri görülecektir. Belâgât-ı Osmâniye’de (Cevdet Paşa 2000: 79) mürsel mecaz şöyle tanımlanmaktadır: “Bir lafz, bilâ-vaz’ bir alakaya mebnî mevzû’un-lehin gayri bir ma’nâda müsta’mel olduğu hâlde, eğer mevzû’un-lehin irâdesine mâni’ karîne bulunmaz ise kinâye denilir ve ol vech ile karîne-i mâni’a bulunur ise mecâz denilir. Ve ba’zan mukayyed olarak mecâz-ı lugavî dahi denilir ki mecâz-ı ‘aklî mukâbili olur.” Cevdet Paşa, bu sözleriyle aynı zamanda -diğer belagat kitaplarında olduğu gibi- mecazla kinayenin ayrıldığı noktayı da belirtmektedir.

Süleyman Paşa Mebâni’l-İnşâ’sında mürsel mecaz hakkında şunları söyler: “Ma’nâ-i mecâz ile hakîkî arasında vech-i şebah ve müşâbehât olmaksızın bir alâka-i tâm ile yapılır.”(1289: 81) Mürsel mecazın, kelimelerin gerçek manaları haricinde, bir benzetme ilgisi olmaksızın kullanılması demek olduğunu teyit eden kaynaklardan biri de Ta’lîm-i Edebiyât’tır. Rezaizade Mahmut Ekrem, adı geçen eserde mecazın istiarede -bir kelimenin benzetme ilgisinden ötürü bir başka kelime yerine kullanılmasından- ayrılan yönlerini belirterek bir tanımlama yapar: “Mecâz-ı mürselde de istiârede olduğu gibi ma’nâ-i hakîkîlerin gayrinde isti’ mâlden hâsıl olur ise de bunda hakîkî ma’nâ ile mecâzî ma’nâ arasında ortaya çıkan münâsebet-i müşâbehâtın gayri bir takım alâkalarıdır.” der ve mecaz-ı mürsele vücut veren alakaları saymaya başlar (1299: 361).

Bir kelimenin mürsel mecaz anlamı kazanması için bir takım şartlar gerekir. Bu şartları kısaca belirtecek olursak:

a) Kelime, öncelikle kendi manası dışında kullanılmalıdır. Her kelimenin, tek başına telaffuz edildiğinde akla gelen yalnızca bir manası vardır. (Ancak kimi zaman kelimeler, iki gerçek anlama birden gelebilir. Bu mevzua “lâfz-ı müşterek” başlığı altında değinilecektir.)

b) Gerçek anlamı dışında kullanılan kelime, kazandığı yeni anlamda, gerçek anlam ile arasında benzerlik ilgisi bulundurmamalıdır. Kelimelerin mecaz anlam kazanmalarına vesile olan anlam münasebetleri çeşitli kaynaklarda sınıflandırılmıştır. Eğer yeni bir anlam kazanan kelime, gerçek anlamıyla arasında benzerliğe dayalı bir ilgi bulunduruyorsa “istiare” vücuda gelir. Mesela “Aslanlarımız Çanakkale’de destan yazdılar.” cümlesinde “aslanlarımız” kelimesi “hayvan” anlamının dışında kullanılmıştır. Kazandığı yeni anlam ‘asker’dir ve cümlede askerler, aslan gibi cesur olmaları sebebiyle “aslan” kelimesiyle ifade edilmişlerdir. Arada iki unsurun cesaret açısından birbirine benzetilmesinden kaynaklanan bir ortaklık vardır. Bu gibi örnekler belirtilen sebepten ötürü mecaz sayılamazlar.

c) Mürsel mecazın ortaya çıkabilmesi için gerçek anlamın anlaşılmasına engel olan bir ipucunun bulunması gerekir. Buna “karine-i mâniya” adı verilir. Mürsel mecazda Kelime gerçek anlamının dışında kullanıldığına dair mantıksal bir işaret verir. “Bu adresi bir de kahveye sor” dendiğinde kast edilenin kahve içeceği ya da kahvenin içildiği yer olmadığı anlaşılır. Bu cümlede oluşan mecazın karine-i mâniyası: kahve içeceğinin ya da kahve içilen yerin soruya cevap veremeyeceğidir. Cümlede “kahve” kelimesiyle kast edilen, orada bulunan insanlardır. Kelimenin yeni bir anlam (kahvehanedeki insanlar) kazanmasına sebep olan anlam ilgisi ise sorunun sorulacağı kimselerin bu mekânda bulunmalarındır. Yani bir mekân söylenip orada bulunanlar kast edilmiştir.

Eğer kelimenin gerçek anlamda kullanılmasına bir engel bulunmuyorsa oluşan anlam ilgisi “kinaye” olarak adlandırılır. Mesela “araba sürerken gözünü açık tut.” Cümlesinde insanın araba kullanırken gerçekten gözünü açık tutması gerektiğini anlıyoruz. Bunu anlamamıza engel olan bir ipucu bulunmamaktadır. Cümle, tamamıyla gerçek anlama gelecek şekilde anlaşılabilir. Ancak cümlelerin sarf edilme sebebinin mecazi anlamı kast etmek olduğu aşikardır. “Gözünü açmak” deyişi “dikkatli olmak” anlamını ifade etmesi için kullanılmıştır. Bu ve benzeri cümlelerde ortaya çıkan anlam olayı “kinaye” olarak isimlendirilir.

d) Mecaz anlamın ortaya çıkması için, gerçek anlamın anlaşılmasına engel olan karîne-i mâniyanın bir yargı veya tamlama içinde ortaya çıkması gerekir. Kelimeler tek başlarına her zaman vaz’ olundukları manayı haizdirler. Mesela “ateş” kelimesi, tek başına sarf edildiğinde yanma esnasına ortaya çıkan ısı ve ışığa delalet eder. Ancak “ateşi yak” cümlesinde yakılması istenen şeyin ateş olmadığı, yanacak olan yakıtın daha sonra alacağı hâlin ifade edilmek istendiğini anlarız. Yani bir şeyin sonraki durumu kast edilerek, ilk hâli anlatılmıştır. Böylece cümlede bir mecaz anlam ortaya çıkmıştır.

Mecaz-ı Mürsel İle İlgili Diğer Tanımlar

Mürsel mecazı ilgilendiren yahut mürsel mecaz ile karıştırılabilecek çeşitli anlam özellikleri aşağıda verilmiştir:

Aklı mecaz: Bir eylemi, asıl yapandan bir başkasına isnat etmek suretiyle yapılır. Bu “isnatta mecaz” olarak da adlandırılır. Akli mecazda unsurlar gerçek anlamlarında kullanılırlar.

“Geçen sene müdür bey başarılıydı.” Örneğinde başarılı olan yalnız müdür değil, o ve onun emrindekilerdir.

Kimi kaynaklar akli mecazı “mecaz-ı hazfi” olarak adlandırılırlar. (Saraç, 2003: 103) Mecaz-ı hazfi şu şekilde de tanımlanmaktadır: İfadesi kastedilen asıl anlamı gösteren kelimenin düşürülerek yapıldığı mecazdır.

“Bu adresi bir de kahveye sor.” Cümlesinde “kahve” kelimesiyle orada bulunan insanlar kastedilmiştir. Ancak “kahvedeki insanlar” tamlamasında ifadesi kastedilen asıl anlamı gösteren kelime düşmüştür.

Lâfz-ı müsterek: Birden fazla gerçek manası olan kelimelere denir. Mesela “ayak” kelimesi günümüzde “insanın yürüme organı” olarak bilinir. Ancak eskiden bu kelime “kadeh” karşılığında da kullanılırdı. Bu ikinci anlam da kelimenin gerçek anlamıdır ve mecaz ya da başka bir anlam ile örtüşmez. Buna eş sesli kelimeler diyebiliriz.

Menkul: Bir kelimeye bir alaka sebebiyle şer’i ya da örfi yeni bir anlam yüklemektir. Bir yönüyle mecaz bir yönüyle hakikat olur. Mesela “salât” kelimesinin sözlük anlamı “dua”dır. Ancak şer’i terminolojide “namaz” anlamını kazanmıştır.

Mürtecel: Bir alaka olmaksızın, kelimenin başka bir anlama gelecek şekilde kullanılması ile oluşur. Hiçbir alaka olmadığı hâlde çocuklara konulan adlar gibi.

Galat: Arada hiçbir alaka olmadığı hâlde bir kelimenin, gerçek anlamı dışında vaz’ olunması ile oluşur. Meselâ, atı gösterip: “yakala şu deveyi” demek gibi.

Mecaz-ı Müselin Tasnifi ve Örnekleri

Mecazın tasnifinde kabul edilen temel ölçüt, mecaz anlama sebep olan anlam ilgileridir. Bu anlam ilgileri kimi zaman bir sınır sorununun yaşanmasını engelleyemeyecek kadar kesin çizgilerle ayrılamazlar. Ancak bu konu diğer edebi sanatlardaki sınır tartışması kadar da karmaşık değildir.

Türkçe belagat kitapları mecaz ilgilerinin çokluğundan bahsederler ve yazmış oldukları eserde bunun bir kısmını aldıklarını belirtirler.⁵ Mutat olduğu üzere bu ilgilerin bir seçkisi yapılacak olursa:

1. Parça-Bütün (Cüz’iyet-Külliyet) İlgisi

Hakikat veya mecaz manalarından birinin diğerine ait bir parça olmasıdır.

⇒ “Marmara’da her yelken uçar gibi neşeli” örneğinde “yelken” kelimesiyle kast edilen yelkenli deniz araçlarıdır. Ancak onların bir parçası söylenerek bütünü kast edilmiştir.

⇒ “Alnı secdeye varmadan göçtü.” cümlesinde secde ile kast edilen “namaz”dır. Secde namazın bir parçasıdır.

⇒ “Dalgalar sen de şafaklar gibi ey şanlı hilal” mısraında “hilal ile kast edilen, hilalin, bir parçasını teşkil ettiği bayraktır.

⇒ “Çemen bülbülleriyle subh-dem zikir eyle mevlâyı” Bâkî’ye ait mısra da “çemen” kelimesiyle kast edilen; ağaçlı, çimenli, çiçekli bir yerdir. Çemen bu bütünü bir parçasıdır.

⁵ “Bu alakaların çeşidi yirmi beşe, otuza kadar varıyorsa da bizce diğerlerini de içine alan şu beşi önemlidir.” (Recaizade Mahmud Ekrem 1299: 262.) “Bu alakalar çok fazla olup biz lisanımızda kullanılanları zikredeceğiz.” (Süleyman Paşa 1289: 81) Yeni kaynaklarda da eskilerin eserlerinde en çok kullandıkları ilgilere yer verilmiştir: “Varlıklar arasındaki ilgilerin yirmi beş otuza kadar çıkabileceği Ta’lîm-i Edebiyât’ta yazılıdır. Parça-bütün, azlık-çokluk, durum-yer, geçmiş-gelecek, özellik ve genellik gibi lisanımızda en çok kullanılan ilgiler üzerinde örneklerle duralım.” (Külekcî, 2003: 11)

⇒ Yakınını kaybedenlere “Başın sağ olsun.” denildiğinde “baş” kelimesi ile kast edilen, bütün vücudun sağlık ve selametidir. Baş onun bir parçasıdır.

⇒ “Klasik Türk romanına ait örneklerin birkaç cildi bende bulunur.” cümlesinde “cilt” kelimesiyle anlatılmak istenen “kitap”tır. Cilt kitabın bir parçasıdır.

Mebâni’l-İnşâ’da (1289: 82) verilen örnek ise mecaz-ı aklî olarak değerlendirilmesi uygun olan bir örnektir. “Napolyon Bonapart bozuldu” derken kast edilen onun ordusudur. Süleyman Paşa’ya göre “Napolyon Bonapart” ile kast edilen bütün Fransız ordusudur. Parça olan “Napolyon Bonapart ile bütün olan Fransız ordusu ifade edilmiştir. Bu örneği mecaz-ı akli olarak kabul etmek daha doğru olur. Mecaz-ı aklide bir fiil, failinden başkasına isnat edilir. Mesela “Edebiyat öğretmeni bu sene başarılı oldu.” cümlesinde aslında başarılı olanlar öğretmenin okuttuğu öğrencilerdir. Ancak başarı öğretmene isnat edilmiştir. Zaten Süleyman Paşa’nın verdiği örneğe yakın bir örneği Ahmed Cevdet Paşa, Belâğât-ı Osmâniye’inde mecaz-ı akli olarak verir.⁶

2. Durum-Yer (Hâliyet-Mahalliyet) İlgisi

Bir durum söylenerek onun vuku bulduğu yer kast edilir ya da yer söylenerek orada vuku bulan bir durum dile getirilir.

⇒ “Namaza gidiyorum.” cümlesinde “namaz” ile anlatılmak istenen, namazın kılındığı yer olan “cami”dir.

⇒ “Öğrenciler derse girdiler.” cümlesinde “ders” kelimesiyle onun işlendiği yer olan “sınıf” murat olunmuştur.

Kaynaklar yer ile onun içinde bulunan “hâl (durum)” dışındaki başka örnekleri de bu gruba dâhil ederler. Mesela: “Mangalı yak.” dendiğinde yakılmasını beklenen şey mangal değildir, onun içindeki yakıttır. Ancak bu yakıt bir hâl (durum) değil bir nesnedir. Aynı türden örnekler bir başlık altında değerlendirilebilecek bir yekûn tutmaktadırlar.

⇒ “Evet oğlum, Hoca sevmezdi, bilirdim sarayı.” Mehmet Akif’e ait bu mısradaki saray ile anlatılmak istenen sarayda yönetme işiyle mükellef kimselerdir. Ancak bunlar bir durum değildirler.

⇒ “Ah efendi bize karşı İstanbul-Neden böyle bir sert, yalçın taş gibi.” Mehmet Emin Yurdakul’a ait bu mısralarda “İstanbul” ile anlatılmak istenen, başken İstanbul’daki yöneticilerdir.

⇒ “Işığı öteki odaya götür.” cümlesinde “ışık” ile dile getirilen onun da içinde bulunduğu ışık saçan nesnedir.

Bu tür örneklerin parça-bütün ilişkisi dâhilinde incelenmesi daha doğru görünmektedir. Çünkü örneklerde bir mahal bulunmakla beraber o mahaldeki durum yoktur. O mahalde bulunan ve onun bir parçası olan nesnelere vardır. Ayrıca “Tencere kaynıyor” örneğinde olduğu gibi, söz konusu edilen örneklerin bazılarında, bir iç-dış ilişkisinin bulunduğu da göz ardı edilmemelidir.

3. Sebep- Sonuç (Sebebiyet-Müsebbebiyet) İlişkisi

Hakiki veya mecaz manalardan birini diğerine sebep olması durumundaki ilişkidir.

⁶ “Kezâlik ‘serdâr-ı ekrem düşmeni münhezim eyledi’ dediğimizde, tarafeyni, hakikat olduğu halde mecâz-ı akli olur. Çünkü hakikat-i hâlde düşmeni münhezim eden, serdârın askeridir. Kendisi âmir ve müdebbirdir. Fakat bu fiilde dahl-i azîmi olduğundan ol fiil, sebebine isnâd kabûlinden olarak ana isnâd olunur.” (Ahmed Cevdet Paşa 2000: 80)

⇒ “Bu adam kalemiyle geçinir.” cümlesinde “kalem” ile anlatılmak istenen, kalemin vesile olduğu yazı ücretidir.

⇒ “Bereket yağıyor.” cümlesinde “bereket” kelimesiyle anlatılmak istenen bereketin sebebi olan “yağmur”dur.

⇒ “Mehmet alınının teriyle sınıfını geçmiştir.” cümlesinde “alın terinin” müsebbibi olan “çalışmak” eylemi kast edilmiştir.

⇒ “Bu kış yolculuk var diyorsa için-Beni de beraber al anneciğim.” Necip Fazıl’a ait bu mısralarda “yolculuk” denilerek o yolculuğa sebep olan “ölüm” dile getirilmek istenmiştir.

4. Genel-Özel (Umumiyet-Hususiyet) İlgisi

Genele ait bir kelime ile özel olan ya da özele ait bir kelime ile genel olan maksut edilir.

⇒ “Fazla koku sürme.” dendiğinde anlatılmak istenen genel anlamda her türlü koku değil, kolonya misali esanslardır. Bu anlam ilgisinde mecazi anlam gerçek anlamı kapsamaktadır.

⇒ “Bu kurban bayramında hayvan keseceğim.” dendiğinde özelde kast edilen “büyükbaş hayvan”dır.

⇒ “Bir lokma ekmek için değer mi boyun bükmeye.” cümlesinde yiyeceklerine geneli için “ekmek” sözcüğü kullanılmıştır.

5. Öncelik-Sonralık (Kevniyet-Evveliyet) İlgisi

Bir şeyin önceki hâli söylenerek sonra aldığı hâl kast edilir ya sonraki hâli söylenerek önceki hâli murat edilir.

⇒ “Ateşi yak.” dendiğinde aslında ateş olacak nesnelere yakılması murat edilir. Yani sonraki hâl söylenerek önceki hâl anlatılmak istenir.

⇒ “Bu fabrikalarda şarap sıkıyorlar.” cümlesinde “şarap” ile belirtilmek istenen “şarap olacak üzüm”dür.

⇒ Yetişkin biri hakkında söylenen “O iyi bir çocuktur.” yargısında “çocuk” ile o zatın önceki durumu anlatılmış olur.

⇒ “Buğdaylar filizlendi.” Dendiğinde “buğday” ile kast edilen, “buğday olacak ekinler”dir.

6. Alet (‘Aliyet) İlgisi

Hakiki anlamın mecazi anlama alet olmasıdır.

⇒ “Saat kaç?” sorusuyla kast edilen vaktin ne olduğudur. Saat vakit için bir alettir.

⇒ “Türk dili” terkinde “dil” kelimesi “lügat” karşılığında kullanılmıştır. Dil, lügate alettir.

Yazıda sebep-sonuç ilgisine verilen örnek “Klasik Edebiyat Bilgisi-Belâgat” adlı eserde alet ilgisine misal olarak verilmiştir:

⇒ “O kalemiyle hayatını sürdürüyor, cümlesinde “kalem” ile yazı yazmanın kast edilmesi gibi.” (Saraç 2001: 103) Cümlede “kalem” ile kast edilen “yazı yazmak” da olabilir. Ancak bu anlamda da bir sebep sonuç ilişkisi söz konusudur. Cümleden “O yazı yazmakla hayatını sürdürüyor.” anlamı hâsıl olduğunda da yazı yazmanın müsebbibi olan ücret, mecazi olarak kastedilir. “Kalem” cümlede, “yazı yazmak karşılığında alınan ücret” manasına gelecek şekilde kullanıldığından ve bu eylemin müsebbibi olduğundan, biz bu örneği sebep-sonuç ilişkisine örnek olarak tayin ettik.

7. Lazım-Melzum (Lazımiyet-Melzumiyet) İlişkisi

Bir eylemi veya durumu, onun gerçekleşmesi için gerekli olanı söyleyerek ifade etmektir.

⇒ “Ağzını açsa felaket oluyordu.” cümlesinde “konuşmak” için gerekli olan “ağız açmak” söz grubu kullanılmış.

⇒ “Babasının vefatından sonra genç şehzade tahta oturdu.” cümlesinde “tahta oturmak” için lazım olan “padişah olmak” kast edilmiştir.

8. Zuhur (Mazhariyet) İlişkisi

Gerçek anlamın mecaz anlamın çıkış yeri olmasıdır. Genelde “el” kelimesiyle “kudret”in kast edilmesi şeklinde kurulur.

⇒ “El elden üstündür.” atasözünde “el” ile kast edilen “kudret”tir. Kudret, elden zuhur eder.

⇒ “Bütün aile onun eline bakıyor.” cümlesinde “el”den murat, o elden zuhur eden “nimet” ve “ihsan”dır.

⇒ “Onun her işte eli var.” cümlesinde “el” kelimesiyle “yetenek” kast edilmiştir.

Mecaz anlama sebep olan bu anlam ilişkisi, hâl-mahal ilişkisiyle karışmaktadır. Sonuçta mazhariyet ilgisi de bir “yer”e bağlı olarak ortaya çıkmaktadır, ancak o yerdeki bir durumu anlatmak için değil, o yerden zuhur eden bir şeyleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Rezaizade Mahmut Ekrem, “Ta’lîm-i Edebiyât” (1299: 264) adlı eserinde şu örneği hâl-mahal ilgisine örnek olarak vermektedir: “Hani bende o el, hani o yürek.” Örnek olarak verilen cümlede bir durum ya da olay değil, bir mahalden zuhur eden soyut kavramlar söz konusudur. Bu durumda “el”, “kudret”; “yürek” ise “cesaret” anlamlarına gelmektedir ve bir hâl-mahal ilişkisi bulunmaktadır.

Dil, insanoğlu adlı terkibi mucize boyutunda mükemmelleştiren bir hassadır. Düşüncelerin ve duyguların ifadesine imkan veren dil, aynı zamanda sunduğu olanaklarla bu ifade imkanlarını sonsuz sayıda kombinasyonlarla çoğaltabilir. Çünkü o; sürekli değişen, gelişen ve zenginleşen mizacı ile canlı bir varlıktır. Kaderi, içinde zuhur ettiği milletin tarihi seyri ile çizilir; o milletle yaşar ve o milletle ölür. Kullanıldıkça derinleşir ve genişler. Türk milletinin yüz akı Türk dili de tarihin karanlık çağlarında teşekkül etmiş ve günümüze kadarki serüveni içinde sahip olduğu sözcüklere yeni anlamlar kazandırmış, ifade imkanlarını ve kalıplarını güncellemiştir. Bu serüven içinde mürsel mecaz Türk dilinin ifade imkânlarının genişlemesinde etkili olmuştur ve olmaktadır. Sözcüklerin cümleler içinde kazandıkları yeni anlamlar derinlemesine tahlil edildiğinde bu anlam olayının Türkçeye has kimi yönleri de ortaya koyularak mürsel mecazın oluşması için gerekli anlam ilişkilerinin sayısı artırılabilir.

KAYNAKÇA

- AĞAKAY, M. Ali, *Türkçede Mecazlar Sözlüğü*, Ankara 1949.
Ahmed Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmâniye*, Haz: Turgut Karabey ve Mehmet Atalay, Akçağ Yay., Ankara 2000.
AKSAN, Doğan, *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin Yayınevi, Ankara 1997.
BİLGEGİL, M. Kaya, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
KARACA, Mehmed, *İzahlı Edebi Sanatlar Antolojisi*, Gün Matbaası, İstanbul, 1960.
KOCAKAPLAN, İsa, *Açıklamalı Edebi Sanatlar*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.
KÜLEKÇİ, Numan, *Açıklamalar ve Örneklerle Edebi Sanatlar*, Akçağ Yayınları, Ankara 2003.
OLGUN Tahir, *Tahirü'l-Mevlevî Edebiyat Lügati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1973.
Recaizade Mahmud Ekrem, *Ta'lîm-i Edebiyât*, , Mihran Mabaası, İstanbul, 1299.
SARAÇ, M. Ali Yekta, *Klasik Edebiyat Bilgisi-Belagat*, Genişletilmiş II. Baskı, İstanbul 2001.
SEVÜK, İsmail Habib, *Edebiyat Bilgileri*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1942.
Süleyman Paşa, *Mebâni'l-İnşâ*, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Matbaası, İstanbul, 1288-89.
TARLAN, Ali Nihad , *Edebi Sanatlara Dair Bir Kalem Tecrübesi*, Ankara 1932.